

Віра Огорокова, к.філос.н.

*Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського, Україна*

МОДИФІКАЦІЯ ЧАСУ В УТОПІЇ ТА ВІРТУАЛЬНІЙ РЕАЛЬНОСТІ

Vera Okorokova, PhD in Philosophy

South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynskiy, Ukraine

MODIFICATION OF TIME IN UTOPIA AND VIRTUAL REALITY

The article is devoted to analysis of the expression of the category of time in utopia and virtual reality. The author draws attention to the fact that the immobility time in utopia, which is its main feature, acts as a starting point from which to proceed in the process of the comparative analysis of these two phenomena, since it shows the specificity of the relations of utopia of the past-present-future, their modifications in the field of utopia. Unlike virtual reality in which the boundaries between temporary modes are blurred, utopia is a clear distinction between them. In this case, too, the emphasis is placed on the fact that the boundaries between utopia and virtual reality are quite mobile, virtual reality can serve as a "place" of realization of the utopian ideal that, as historical experience shows, is impossible in the social reality.

Key words: utopia, utopian ideal, virtual reality, time, modes of time, temporality, history.

Останнім часом питання інформатизації суспільства поступово виводять на поверхню наукового поля досліджень сферу технологій віртуальної реальності. Причому мова вже йде не стільки про комп'ютерну революцію, інформаційне суспільство, скільки про віртуалізацію суспільства, при якій сутність людини відчужується не в соціальну, а у віртуальну реальність. Звісно, означені процеси віртуалізації неминуче чіпляють і сферу утопічного, причому не просто утопічної думки, а утопічної свідомості як одного з головних показників соціальної трансформації. Головним критерієм тут для нас є те, що віртуальна реальність може, як заперечувати дійсність, так і добудувувати її. Порівняльний аналіз цих двох явищ розкриває низку спільних рис: утопія як і віртуальна реальність впливає на свідомість і поведінку людей саме через свою образну природу; як і утопії віртуальній реальності притаманна відсутність місця, та при цьому це є і спробою отримання свого власного простору, точка відліку, в якій особистість конструює свій світ; спільні ознаки у середовищі функцій, таких як критична, ціннісна, пізнавальна, практична, компенсаторна, яка узагальнює всі вище названі елементи.

Проте в середовищі названих питань, спільних для утопії та віртуальної реальності, окреме місце посідає проблема темпоральності цих явищ. Нажаль, в наш час, існує незначна кількість досліджень, присвячених саме порівняльному аналізу цієї проблеми з виокремленням спільних та відмінних рис вираження часу як в утопії так і у віртуальній реальності. Це передусім праці таких вчених як Жигуніна Л.В.¹, Смирнова Ю.Д.², Яхіна А.П.³, які звертають увагу на те, що в темпоральних відносинах відбувається переміщення деяких акцентів утопії в сферу віртуальної реальності. Дуже цінними у даному випадку є наукові погляди Яхіної А.П., яка взагалі стверджує,

¹ Жигуніна, Л.В. (2014). Медіареальність інформаційного общества: нужна ли утопии реанимация? *Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки, Выпуск 1, том 156*. Казань: Казанский (Приволжский) федеральный университет, 48–57.

² Смирнова, Ю.Д. (2012). Утопия как форма осуществления действительности человека. *Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки*. Казань: Издательство Казанского университета, 166-172.

³ Яхина, А.П. (2010). «Виртуальное» и «утопическое» конструирование реальности в современной культуре. *Гуманитарные и социально-экономические науки, 1*. Ростов-на-Дону: Северо-кавказский научный центр высшей школы Южного Федерального Университета, 69–72.

що для сучасного утопічного кіберпростору характерні: інший рух часу, який проявляє себе у позаісторичності, архітектонічна спланованість (організація інформаційного простору за принципом «лабіринту в світі дзеркал»)¹, які вона пояснює розширенням можливостей людини в Інтернеті. Відтак, ми бачимо, що проблема темпоральності утопії та віртуальної реальності у порівняльному аналізі має міцне актуалізуюче підґрунтя, яке виражається ще й відсутністю її повного дослідження. Тому метою нашого дослідження є аналіз темпоральних характеристик утопії та віртуальної реальності у їх порівнянні, та, головне, виявлення модифікації часу в середовищі цих двох явищ, що й вкаже на їх спорідненість та відмінність в цьому питанні.

Зазначені вище ідеї звертають увагу на ту обставину, що в сучасних умовах розвитку тотальної інформатизації суспільства простір і час поступово розвиваються. Виходячи з цих обставин, Смирнова Ю.Д. стверджує, що в «класичному» світі людина знаходилася лише в одному просторі і часі, сучасна людина живе у «казковому» просторово-часовому континуумі². Він одночасно може перебувати в різних місцях або у різному часі, за власним бажанням переміщатися, для цього вже не потрібні чарівні пристосування. Хронотоп сучасної людини – поза часом і простором, Інтернет і глобалізація розмили зміст цих понять. Живучи в дійсності в одному часовому поясі, можна жити за зовсім іншого часу, не відчуваючи дискомфорту, оскільки створені всі необхідні умови. Інакше кажучи, теперішнє вбирає в себе форми минулого, актуалізує віртуальне минуле, тоді як сам минулий час не тільки взаємодіє з теперішнім, наділяючи його, тим самим, рисами віртуального, що на думку вченого нагадує ефект двох взаємовідбиваючих дзеркал, але і потенційно включає в себе факти майбутнього, можливий розвиток подій. Віртуальним тут виявляється минулий і майбутній час, актуальним – теперішній. Більш того, якщо розглядати всі форми часу поза межами віртуального-актуального, а у віртуальній реальності в цілому, то виявляється, що, по суті, є лише постійно триваючий даний час, виявляється в тих чи інших виникаючих/існуючих формах.

Багато в чому це пояснюється тим, що людина, яка перебуває у віртуальній реальності відчуває не тільки соціально-психологічні переживання, але і її фізіологічні системи реагують так як і в реальному просторі і часі. В тому числі і наша нервова система не в змозі відрізнити реальну ситуацію від уявної. Вона автоматично реагує на інформацію головного мозку і те, що ви уявляєте або думаєте для неї справді. Змінюється ставлення користувача до комп'ютера, який їм «одухотворяється» і стає для нього як би «живою істотою» або ж відбувається ототожнення себе з комп'ютером і тоді починає стиратися межа між живим і неживим, особистістю і комп'ютером, матеріальним і духовним, між віртуальною реальністю та істинною реальністю. Завдяки нервовій системі людини зливається воедино нефізичне і фізичний простір і час. Емоції і свідомість не відрізняють віртуальну реальність від константної реальності, однак, свідомість може не відрізнити віртуальний світ від світу константного, але матеріальна життя тіла проходить в константному світі і це є критерієм, що дозволяє відрізнити віртуальну реальність від повсякденної реальності. Дослідник віртуальної реальності перебуває одночасно в двох просторах: у той час як свідомість мандрує по просторах віртуальної реальності, тілесно людина знаходиться в дійсному просторі. Виходячи з цих міркувань, Коловоротний С.В. приходять до думки про те, що гранично достовірно створена віртуальна реальність, впливає на органи чуття людини настільки сильно, що відрізнити штучну реальність від справжньої практично неможливо.³

Мова йде про те, що дозволяючи маніпулювати з часом, віртуальна реальність підпорядковує його волі користувача. В результаті віртуальний час набуває властивість поєднання лінійного та циклічного розвитку, оборотність, безмежність, нерівномірність ходу. У віртуальній реальності межі світу розсуваються, ці кордони перестають бути перешкодою, адже все можна «переграти», почати заново. Можна багато разів програти ту чи іншу ситуацію «начорно», не кваплячись «прожити» її «набіло». Головне: з комп'ютерної віртуальної реальності завжди можна вийти і почати заново.

¹ Яхина, А.П. (2010). «Виртуальное» и «утопическое» конструирование реальности в современной культуре. *Гуманитарные и социально-экономические науки*, 1. Ростов-на-Дону: Северо-кавказский научный центр высшей школы Южного Федерального Университета, 69–72.

² Смирнова Ю.Д. (2012). Утопия как форма осуществления действительности человека. *Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки*. Казань: Издательство Казанского университета, 166-172.

³ Коловоротный, С.В. (2003). Виртуальная реальность: манипулирование временем и пространством. *Журнал практической психологии и психоанализа*, 1. <<http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2892>>.

Можливість «перезавантаження» можна використовувати, щоб допомогти людям подолати комплекси, залежності, страхи та інше. Привабливим для користувача є і позірне «осягнення світу», оскільки віртуальний час створює ілюзію цього ідеального образу, перетворюючи комп'ютер у вістар. Комп'ютерна віртуальна реальність – лише ілюзія, але, теоретично вона є ілюзією в тому ж сенсі, в якому говорили і говорять про ілюзорність цього нам світу багато релігійних та філософських течій та вчень.

Таким чином, формується прагнення до безсмертного життя в інших, більш приватних сферах життя і протягом довгого часу воно об'єктивується в конкретних методах і практиках реалізації. Це ігрова реальність, простір художнього сенсу, де людина опрацьовує різні можливі ситуації, і смерть в цьому відношенні лише умовність. Людина закономірно і очевидно відчуває себе у фізичній реальності, де відбуваються всі фізіологічні процеси і взаємодії. Існуючи в ній протягом довгого часу, свідомість людини передбачає якийсь просторово-часовий континуум, в якому відбувається його розвиток і становлення. Віртуальний простір, так само як і фізичний, дарує людині єднання з реальністю, але якість цієї включеності в реальність різна.

В деякому сенсі подібна ситуація спостерігається і в сфері утопії. Тут, в першу чергу, доцільним буде виходити з того факту, що утопія носить позачасовий характер, вихід за межі реальності. Спрямованість до майбутнього вже виводить думку за межі наявної дійсності. Але трансцендентність утопії є більш радикальною: це вихід за межі не тільки дійсного, але й можливого, яким воно представляється в перспективі логіки розвитку існуючого світу. Тимчасові каузальні зв'язки попереднього з наступним не мають для нього ніякого значення. Утопія – це ідеальне, досконале суспільство, влаштоване згідно людському розуму і волі, а не природний продукт історичного розвитку. Тому місце каузальної залежності займає ідеальна повинність. Причинність замінюється раціональністю. Майбутнє в утопії постає не як продовження цієї, а як його альтернатива. Власне кажучи, утопія по самому своєму задуму несумісна з цим, вона завжди – виклик існуючому¹.

Тобто, як і віртуальна реальність, утопія відштовхується від теперішнього часу, реальність якого штовхає на створення іншого світу – віртуального, який може бути й ідеальним, головне, щоб він відповідав настроям соціуму. Віртуальна реальність допомагає людині переміститися як в минуле, так і в спроектоване майбутнє. Як в одному так і в другому випадку утопія має свої коріння – утопія минулого (золотий вік) або утопія майбутнього. В цьому випадку утопія та віртуальна реальність тісно переплітаються, адже створений образ у віртуальній реальності, як і утопічний ідеал цілком відповідає надіям, мріям людей. Різниця тут виступає в тому, що віртуальна реальність не покликана критикувати теперішній час, що є головним принципом утопії – критицизм соціальної реальності. Віртуальна реальність покликана реалізувати ті можливості окремого індивіда, які він не може втілити в реальності.

Продовжуючи наш аналіз, слід звернути увагу на те, що майбутнє в утопії отримує «вічний» характер. Виходячи з позиції розуміння часу як процесу породження послідувачого стану попереднім, утопічне майбутнє виявляється одночасно з теперішнім, оскільки каузально вони один від одного не залежать. Від теперішнього воно відмінне не різним положенням на шкалі часу, а протилежним значенням на шкалі цінностей. Типовий для утопізму «зворотній» порядок часу, одностороннє захоплення ідеалом досконалості визначає відсутність глибокого інтересу до теперішнього, тобто до реального життя. Визнання автентичної цінності лише за абсолютним (абсолютне добро, абсолютна справедливість та інші атрибути ідеального суспільства) знецінюють все відносне, робить його недостойним існуванню. Цим пояснюється, на думку багатьох сучасних дослідників, утопічне нехтування життям, нелюбов до реальної живої людини, зневага до проблем повсякденного існування². Утопіст переймається не покращенням становища реальних людей, а втіленням ідеалу досконалого суспільства, він думає про подолання абсолютного зла та встановлення абсолютного добра.

На відміну від утопії, у віртуальній реальності категорія абсолюту не виступає головним критерієм. Віртуальна реальність якраз покликана покращити життя індивіда в теперішньому часі завдяки можливості вільному переміщенню у часі. Знаходячись в нашому часі, віртуальна реальність дозволяє приймати участь в якійсь грі, яка стосується, наприклад минулого історичного

¹ Черткова, Е.Л. (1993). Утопия как тип сознания. *Общественные науки и современность*, 3. Москва: Издание Президиума Российской Академии наук, 71–93.

² Теория познания: В 4 т. (1995). Т. 4: *Познание социальной реальности*. Москва: Мысль, 318.

часу, або майбутнього. Й тут виступає головна обставина, яка розділяє утопію та віртуальну реальність, для першої історичний час завмирає, адже ідеальне суспільство створено що вже є самоціллю, а в другому випадку, людина лише на деякий час поринає в інший проміжок часу. Інакше кажучи, віртуальна реальність на відміну від утопії не вимагає зруйнування реального ладу. Вона створює «паралельний» світ, який не потребує руйнації основ соціальної реальності.

Як відмічає Черткова О.Л., подібно реактивному приладу, утопія тим швидше проривається у майбутнє, чим з більшою силою відкидає минуле¹. Абсолютне заперечення минулого являється тут умовою абсолютного утвердження майбутнього. Причому заперечення історії виступає оборотною стороною утвердження ідеалу досконалого суспільства. Оскільки нове суспільство розуміється як антитеза існуючому, для утопії історія предстає як темне минуле, що заважає здійсненню утопічного ідеалу. Чим страшніше виявляються минуле і теперішнє, тим бажаніше бачиться «світле майбутнє». В своєму прагненні створити гармонійне суспільство утопія перериває історичний зв'язок та спадковість, оскільки вони перешкоджають здійсненню планів перетворення суспільства. Заперечення історії відноситься не лише до минулого, а до майбутнього. Досконале суспільство ніби випадає з часу, оскільки втілення ідеалу означає завершення історії. Ідеальний устрій не може перейти в інший, якісно відмінний від нього, адже досконалість й означає завершеність, досягнення повної гармонії всіх елементів та сторін суспільства, вирішення усіх його протиріч. На цьому вчена робить висновок, що ідея завершеності історії зближує утопію з есхатологією. Їх ріднить мотив здійснення розуму в історії. Та й в цьому випадку не можна розглядати зі спільних позицій утопію та релігію, оскільки шляхи до досконалості між християнством та утопією мають ґрунтовну відмінність.

Головна властивість утопій не в тому, що їх проекти принципово нездійснені, а в тому, що утопії іронізують над теперішнім, де немає ніяких передумов їх реалізації в майбутньому. Це й пояснює той факт, що утопіст переймається не покращенням становища реальних людей (як було відмічено вище), а звільненням всього людства, втіленням ідеалу справедливого суспільства. Тому, якщо ми порівняємо історика й утопіста, то побачимо, що якщо перший об'єднує час в одне ціле, то другий розбиває його на протилежні частини. Він нерідко звертається до історії як до науки, та він не історик і не може бути ним. Історія тут змішується з легендою, правда з фантазією, прогноз з мрією, спогади з надією. Утопія вважає можливим віднайти втрачений рай, назавжди викоринити зло – в цьому складається спасіння людства. Історія відкидає таку можливість, адже нікуди повертатися. Те, що для утопії є метою, з досягненням якої припиняється «часова історія» (події між втратою та здобуттям раю), на це «постійна історія» дивиться як на утопію в буквальному розумінні – як на державу, якої не має, не було й не буде. На його думку, реалізація утопії вимагає припинення історії, а оскільки буття людства здійснюється в історичному процесі, то торжество утопії буде означати припинення історії. Утопія розраховує на спасіння людства, тому абсолютне значення для утопічної свідомості має фігура або образ спасителя, месії – конкретний або вигаданий вірець чи цілий народ. Тому на думку Мільдона В.І., утопія не переймається індивідуальною долею, її предмет – колективне спасіння². В утопії немає місця свободі, лише порядок, оскільки свобода звернена до індивідуального життя та є актом індивідуальної волі. Доказом цієї думки виступає той факт, що всі відомі літературні та практичні утопії дуже суворо регламентують буденне життя того ідеального суспільства, яке вони зображують. Інакше кажучи, якщо утопії і впливають на хід історичних подій, не внаслідок реалізму своїх передбачень (оскільки жодна утопія не була повністю реалізована в історії, більшість не була реалізовані в жодному з прогнозів); функція утопії інша, а саме – розвиток соціальної уяви і енергії мас³. Позаісторична сутність системи, яка встановлена «раз і назавжди», не схильна і не може бути піддана ніяким змінам, надає утопії характер остаточно визначеного, застиглого теперішнього, позбавленого минулого.

Вивчаючи цю проблему, Рудановська С.В. говорить, що утопія – картина повної відповідності між свідомістю та реальністю, соціальний космос, знання про який не змінюється з часом, втім, як і

¹ Черткова, Е.Л. (1993). Утопія как тип сознания. *Общественные науки и современность*, 3. Москва: Издание Президиума Российской Академии наук, 71–93.

² Мильдон, В.И. (2006). История и утопия как типы сознания. *Вопросы философии*, 1. Москва: Наука, 15–25.

³ Дыдров, А.А. (2010). Утопия и антиутопия как специфические формы отношения к модусу будущего. *Вестник Бурятского государственного университета*, 14. Улан-Удэ: "Бурятский государственный университет", 38–41.

свідомість того хто пізнає¹. Але уявлення про цей соціальний космос досягається завдяки уявній «вилазки» за межі історичного простору з його колізіями, боротьбою і непередбачуваними результатами вжитих дій. В утопії не існує ризику не встигнути або запізнитися, позбутися займаної позиції, опинитись в безвихідній ситуації. Утопія – одночасно образ механізму, в якому все продумано до дрібниць, і образ природи, в якій все росте і розвивається, але не виходить за свої межі, підпорядковується біологічним циклам зміни дня і ночі, зими і літа. В певній мірі час утопії схожий на міфологічний час, в якому не може статися нічого принципово нового і до якого завжди можна звернутися, актуалізувавши його у своїй свідомості (у разі міфології допомогою ритуалів, у разі утопії — за допомогою читання, письма, дискурсу).

Утопія може помістити ідеал і в теперішнє щодо часу життя творця проекту, як, наприклад, це зробив Томас Мор. Отже, тимчасове розташування зображеного соціуму для утопії не є строго принциповим. Тим не менш прямо або побічно утопія в більшості випадків є критикою тільки одного модусу – справжнього, рідше минулого, але ніколи майбутнього, так як останній модус є полем очікувань і реалізації можливостей, які бачить утопіст. Те, що критики в значній мірі піддається справжнє, пов'язане з найбільшою актуальністю наявної дійсності. Навіть якщо формально автор поміщає «золотий вік» в минуле, то не з метою забути його, а з метою відтворити весь його зміст у наступних за минулим модусах.

Таким чином, проведений аналіз відображення часу в утопії і віртуальній реальності, дозволяє зробити наступні висновки. В утопії як і у віртуальній реальності, розташування соціуму в якомусь відрізку часу не є найважливішою характеристикою, модус часу актуалізується в цілепокладанні автора. У зв'язку з цим минуле, теперішнє і майбутнє набувають різну цінність, яка визначається багато в чому суб'єктивно.

Така в цілому ситуація в утопії і з майбутнім, за винятком одного важливого моменту: реалізація чи не реалізація певних цінностей в ньому ще попереду. Отже, очікування об'єктивної оцінки майбутнього і загальнолюдської згоди з проблеми реалізації в ньому необхідного спектру цінностей настільки ж безглузді. Утопія народжується як альтернативний дійсності проект, в якому модус майбутнього наділяється цінністю лише тоді, коли проект буде реалізований. Якщо майбутнє стане продовженням цього в якісному аспекті і характер суспільних відносин у цілому не зміниться, воно втрачає для утопіста актуальність. Крім того, утопія активно виконує функцію критики різних аспектів дійсності, тому прямо або побічно вимагає почати зміни з цього модусу.

У цьому випадку, на відміну від утопії, віртуальна реальність дає можливість людині позбутися від тілесності та подолати межі природного світу в теперішньому часі, давши йому можливість відчувати себе в новому образі, іншому часі. Тому, дійсно, у віртуальній реальності, часові межі розмиті, на відміну від утопії, яка ділить час на модуси, орієнтуючись на якийсь з двох – минулий чи майбутній. На відміну від віртуальної реальності, утопія завжди націлена на майбутнє, навіть зображуючи золотий вік, автор тим самим, акцентує увагу читача на різницю в соціальному становищі, мотивуючи тим самим до певних змін.

References:

1. Dydrov, A.A. (2010). Utopija i antiutopija kak specificheskie formy otnoshenija k modusu budushhego [Utopia and dystopia as a specific form of relation to the modus of the future]. *Vestnik Burjatskogo gosudarstvennogo universiteta* [Utopia and anti-utopia as specific forms of attitude to the modus of future], no. 14. Ulan-Udje [in Russian].
2. Zhadanov, Ju.A. (2014). Hudozhnja model hronotopu v antiutopichnomu zhanri drugoi polovini XX stolittja [An art model of the chronotope in the anti-utopian genre of the second half of the twentieth century]. *Pitannja literaturoznavstva* [The issues of literary studies], no. 89 [in Ukrainian].
3. Zhigunina, L.V. (2014). Mediarealnost informacionnogo obshhestva: nuzhna li utopii reanimacija? [The media reality of the information society: Do we need utopia resuscitation?]. *Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta. Serija Gumanitarnye nauki* [The Scientific notes of Kazan University. Series: humanitarian sciences], Edition 1, vol. 156. Kazan: Kazanskij (Privolzhskij) federal'nyj universitet [in Russian].
4. Kolovorotnyj, S.V. Virtual'naja real'nost': manipulirovanie vremenem i prostranstvom [Virtual reality: manipulation of time and space]. *Zhurnal prakticheskoj psihologii i psihoanaliza* [The journal of practical psychology and psychological analysis], no. 1. <<http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2892>> (2003) [in Russian].

¹ Рудановская, С.В. (2013). После утопии: Торос другого и позиция социального наблюдателя. *Вестник РУДН. Серия Философия*, 2. Москва: «Российский университет дружбы народов», 42 – 53.

5. Lavrinovich, L.B. Vremja v antiutopicheskom diskurse (na materiale ukrainskoj i russkoj prozy konca XX - nachala XXI vekov) [Time in anti-utopic discourse (on material of Ukrainian and Russian prose of the end of XX – the beginning of XXI centuries)]. <<http://os.x-pdf.ru/20psihologiya/453431-1-udk-8211612-8211611-313209106-lavrinovich-luck-ukraina-vremya-a.php>> [in Russian].
6. Mil'don, V.I. (2006). Istorija i utopija kak tipy soznanija [History and utopia as types of consciousness]. *Voprosy filosofii* [The issues of Philosophy], no. 1. Moscow: Nauka. [in Russian].
7. Rudanovskaja, S.V. (2013). Posle utopii: Topos drugogo i pozicija social'nogo nabljudatelja [After utopia: the Topos of the other and the position of the social observer]. *Vestnik RUDN. Serija Filosofija* [The Bulletin of RUDN university. Series: Philosophy], no. 2. Moscow: "Rossijskij universitet družby narodov". [in Russian].
8. Smirnova, Ju.D. (2012). Utopija kak forma osushhestvlenija dejstvitel'nosti cheloveka [Utopia as a form of realization of the reality of man]. *Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta. Serija Gumanitarnye nauki* [The Scientific notes of Kazan University. Series: humanitarian sciences]. Kazan: Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta [in Russian].
9. Teorija poznanija: V 4 t. [The theory of cognition. In 4 volumes] (1995). T. 4: *Poznanie social'noj real'nosti* [Vol. 4: The cognition of social reality]. Moscow: Mysl' [in Russian].
10. Chertkova, E.L. (1993). Utopija kak tip soznanija [Utopia as a type of consciousness]. *Obshhestvennye nauki i sovremennost'* [Social sciences and modernity], no. 3. Moscow: Izdanie Prezidiuma Rossijskoj Akademii nauk [in Russian].
11. Jahina, A.P. (2010). "Virtual'noe" i "utopicheskoe" konstruirovanie real'nosti v sovremennoj kul'ture ["Virtual" and "utopian" construction of reality in contemporary culture]. *Gumanitarnye i social'no-jekonomicheskie nauki* [Humanitarian and social-economic sciences], no. 1. Rostov-on-Don: Severo-kavkazskij nauchnyj centr vysshej shkoly Juzhnogo Federal'nogo Universiteta [in Russian].